

ЎЗБЕК ТИЛИ, АДАБИЙОТИ
VA FOLKLORI INSTITUTI

ЎЗБЕК ТИЛИ, АДАБИЁТИ
ВА ФОЛЬКЛОРИ ИНСТИТУТИ

ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ

Журналга 1958 йил январда
Ойбек асос солган

Бир йилда олти марта чиқади

Бош муҳаррир:

Низомиддин МАҲМУДОВ

Таҳрир ҳайъати:

Мақсуд АСАДОВ
Раҳматулла БАРАКАЕВ
Ғулом ИСМОИЛОВ
Наим КАРИМОВ
Баходир КАРИМОВ
Дурдона ЛУТҒУЛЛАЕВА
Абдуваҳоб МАДВАЛИЕВ
Сувон МЕЛИ
Ёрқинжон ОДИЛОВ
(*бош муҳаррир ўринбосари*)
Эргаш ОЧИЛОВ
(*масъул котиб*)

Гулчехра РИХСИЕВА
Шомирза ТУРДИМОВ
Боқижон ТЎХЛИЕВ
(*бош муҳаррир ўринбосари*)
Алмаз УЛВИЙ
Бахтиёр ФАЙЗУЛЛОЕВ
Дурдона ХУДОЙБЕРГАНОВА
Жаббор ЭШОНҚУЛОВ
Бердак ЮСУФ
Улуғбек ҲАМДАМОВ
Хайрулла ҲАМИДОВ
Иброҳим ҲАҚҚУЛОВ

3
2022

Ўзбекистон Республикаси
Фанлар академияси
Ўзбек тили, адабиёти
ва фольклори институти

Тошкент - 2022

Манзилимиз:
100060, Тошкент, Шахрисабз тор кўчаси, 5-уй
Телефон: (71) 233-71-44
E-mail: jurnal_uzlit@mail.ru

Ўзбек тили ва адабиёти
№ 3, 2022 йил.

Муҳаррир Э. Очилов
Компьютерда саҳифаловчи Г. Эшмуродова

Журнал Ўзбекистон матбуот ва ахборот агентлиги томонидан
19.10.2017 йилда рўйхатга олинган.
Гувоҳнома №0053

МЧЖ "GLOBAL POLIGRAF DIZAYN"
Босмахонасида чоп этилди.
Манзил: Тошкент шаҳар, Юнусобод тумани,
Нурмакон кўчаси, 1-уй.
Қоғоз бичими 70x108, 1/16
Офсет босма. "Times New Roman" гарнитураси.
Шартли-босма табоғи 8.5
Тираж 500 нусха. Келишилган нархда.

© Ўзбекистон Республикаси ФА, 2022 йил.

АДАБИЁТШУНОСЛИҚДА УСЛУБ МАСАЛАСИНИНГ ЎРГАНИЛИШИ

Услуб масаласи фаннинг барча соҳаларига тааллуқли бўлиб, бугунги кунда олимлар уни "голографик" тушунча сифатида изоҳлайдилар¹. Замонавий илм-фанда кенг тарқалган голограмманинг метафорасини шундай изоҳлаш мумкин: Уч ўлчовли бўлган голограммада нарсанинг ҳар бир нуқтасидан қайтган нурлар бутун нарса ҳақида маълум бир тушунчани беради. Лазер нурлари бир қисмга қаратилса ҳам фақат ўша қисм ҳақида эмас, балки хира кўринишда бўлса-да, объектнинг тўлиқ тасвирини кўрамиз. Парча қанчалик катта бўлса, тасвир тиниқлашиб, кичик бўлса, хиралашиб боради. Голограмманинг бу хусусияти услуб назариясида қўлланилганда матннинг кичик бир бўлаги ҳам муаллифнинг услуби, давр услуби, миллий услуб каби бир қатор маълумотларни ўзи ичига олиши назарда тутилади. Услуб матннинг минимал майдонларида намоён бўлишни бошлайди. Бундан кўринадики, танқидчи ёки адабиётшунос олим услубини белгилашда унинг барча асарларини қамраб олиш шарт эмас, балки ғазал шарҳига бағишланган битта мақола ёки эссе, ёки тақриз таҳлили орқали ҳам унинг услуби борасида маълум хулосаларни чиқариш мумкин.

Услуб таҳлилида асосан икки хил мезон кўзда тутилади. Биринчиси, лингвистик, иккинчиси эса умумий эстетикага мувофиқ. Биринчи ҳолатда услуб – ёзиш манераси, усуллар системасининг кўп ёки кам англинишидир. Аслида, "услуб" сўзининг бугунги кундаги маъноси тарихан метонимия асосида юзага келган. Грецияда, кейинчалик Римда ёзиш учун мўлжалланган чўп – қаламни услуб деб атаганлар. Чўпнинг охириги қисмида хато ёзилганларни ўчириш учун резина қисми бўлган. Шундан хатолар устида ишлаш, ёмон ёзилганларни ўчириш мақсадида қўлланилувчи "услубни айлантириш" деган ибора келиб чиққан. Шу сабаб, бугунги кунда "ўз қаламига эга мунаққид", "қалами ўткир" каби ифодаларни "ўз услубига эга бўлиш" маъносида ишлатиш мумкин. Шу тариха услуб тушунчаси, ёзишнинг ўзига хос характерли хусусияти, усуллар тизими сифатида шаклланган. Бу дескриптив (яъни тавсифловчи) ёндашув бўлиб, услуб таҳлилида бир қатор афзалликларга эга бўлса-да, услубни белгилашда фақатгина шунга таяниш етарли эмас.

Кўпчилик назариётчи олимлар услубга "шаклнинг мазмундорлиги" деб қарайдилар. Услуб ҳақида сўз борганда, биз нафақат шаклий ўзига хосликни, балки ўша ўзига хослик ортида яширинган мазмун мундарижасини ҳам назарда тутамиз.

Услубга ёндашув умумий эстетикага мувофиқлигига тўхталсак, услуб ижтимоий онгнинг санъат соҳаси билан алоқадорлиги, уни яратиш гўзаллик қонунларига мувофиқ ижодкорлик эканлигини таъкидлаш жоиз. Услубни тушуниш, авваламбор, матнда намоён бўлган гўзалликни, бадиият

¹ Николаев А. И. Основы литературоведения: учебное пособие для студентов филологических специальностей. Понятие художественного стиля – Иваново: ЛИСТОС, 2011. <https://www.listos.biz/филология/николаев-а-и-основы-литературоведения/понятие-художественного-стиля/>

қонуниятларини ёки бошқача қилиб айтганда, унинг бадиий малоҳатини ҳис этишни англади.

И.Султоннинг ёзувчи услубини ташкил этувчи масалалар ҳақидаги фикрларига таянадиган бўлсак, ҳақиқатан ҳам мақсад, мавзу, композиция, тил, илмий-бадиий тафаккур, ҳаётий тажриба ҳамда объектга олинган асар ва давр таъсири сингари масалаларнинг гармоник бирлигида мунаққид услуби намоён бўлади, деган хулосага келиш мумкин. Демак, услуб жуда кенг маънодаги муаммоли тушунча бўлиб, танқидчи ижодидаги адабий-илмий, назарий қарашлар бирлиги, унинг дунёқарашини ифодаловчи илмий-эстетик категориядир. Бу – бадиий матннинг таҳлили, мавзунини ифодалаш усули, тил каби компонентлар яратилгандаги маҳорати, талантининг мевасидир. "Услуб каби мураккаб тушунчага тасвирий воситаларнинг арифметик йиғиндиси сифатида қарасак, унинг табиатини инкор қилган бўламиз. Шунинг учун тасвирий воситаларнинг ролини инкор этмай, услубга бутун ижодий жараёни, унинг таракқиёт дақиқалари билан қамраб олувчи ниҳоятда мураккаб тушунча деб қараш лозим"².

Услубни мураккаб бир тизим эканлигини таъкидлаб, уни шакллантирувчи ва намоён этувчи жиҳатларни рус олими Соколов тасниф асосида кўрсатиб ўтган. Шундан келиб чиқиб, биз ҳам услубни шакллантирувчи ва намоён қилувчи қуйидаги тасниф асосида муаммони ёритишга ҳаракат қиламиз. 1. Услуб омиллари. 2. Услуб унсурлари, ташувчилари 3. Услубнинг илмий-эстетик қонуният эканлиги. 4. Услубга ижтимоий ҳодиса сифатида қараш лозимлиги.

Илмий-адабий, эстетик тафаккурга асосланган адабий танқид ўзига хос ижод тури бўлиб, фан ва санъат каби икки соҳанинг бирлашуvidан вужудга келади. Тафаккурнинг бу шаклида ижодкор ҳар бир айтаётган фикрининг қайсидир асосга таяниши, илмий далилланиши, илмий хулосалар чиқарилиши жиҳатидан илм-фанга тегишли бўлса, қабул қилинган матннинг ижодкор кўнгил мулкига айланиб, дунёқарашида акс этиб, унинг тафаккур имкониятлари доирасида қайта яратилиши янги санъат асарининг дунёга келишидир. Ҳақиқий санъат асарларининг ҳеч бири бир-бирини такрорламайди, ҳар бири ўзига хос ва ўзгачадир. Шу сабабдан ҳам бир матн устида бир нечта адабиётшунос тадқиқот олиб бориши, унинг янги-янги маъно қирраларини кашф этиши ва китобхонга тақдим этиши мумкин. Бироқ улар бир-биридан қайсидир жиҳатлари билан фарқ қилади. Бу фарқ, энг аввало, уларнинг услубида намоён бўлади.

Услуб омиллари. Алоҳида шахсият бу – индивидуаллик. Индивидуал услуб турли шакллар ва воситаларда намоён бўлса-да, унинг хусусиятларини белгиловчи бош омил, **ижодкор мансуб давр ва муҳитдир.** Ижтимоий ҳаёт ижодкор дунёқарашининг шаклланишида муҳим аҳамиятга эга. Ва таъкидлаш керакки, ҳар бир ижодкор ўзи мансуб бўлган давр унинг олдида қандай вазифалар қўяётганига таянади. Ижодкорнинг ўзига хослиги халқ маданияти, адабий мерос, адабий таъсир қабилар билан бевосита боғланади. "Иброҳимнинг қадим-қадимдан илм маскани бўлиб келган Бухорода, зиёли хонадонидан туғилиши ҳам бежиз эмасдек, назаримда. У шўролар даврида туғилиб вояга етган бўлса-да, мумтоз адабиётдан яхшигина таълим олди.

² А х м е д о в. Н. А. Баён қилиш ва индивидуал услуб масаласи. – Мюнхен: Globe, 2020. 26-бет.

Уйдагилари, айниқса, бувисидан Навоий, Сўфи Оллоёр ғазаллари, Яссавий хикматларини эшитиб улғайди"³, – деб ёзади академик Т.Мирзаев.

Бу эса, шубҳасиз, бош омил сифатида олим услубига ўз таъсирини ўтказди. Олим нафақат ёзиш манераси билан, балки ҳаёт тўғрисидаги фикр-мушоҳадалари, ҳис-ҳаяжонлар оламининг турфалиги билан ҳам бошқалардан фарқ қилади. Бадиий матнни идрок қилиш ва таҳлилда, муайян хулосалар чиқаришда олимнинг шахсий табиати – характер белгисини ҳисобга олмасдан унинг услуби ҳақида тўғри фикр юритиб бўлмайди.

Мунаққид услубини шакллантирувчи яна бир муҳим омил – **истеъдод**. Услубда акс этувчи кўшгина хусусиятлар айнан истеъдод билан боғлиқ. Б.Назаровнинг таъкидлашича, "мунаққид ёки адабиётшунос олим услуби унинг мақола ёки тадқиқотининг тили, жанри, композицияси, воқелик ва бадиий асарлардаги "сир"ларнинг аниқланиши, таҳлил методларидан фойдаланиши, пафоси, ҳаёт билан алоқадорлиги, бадиий диди, асар баҳонасида ҳаёт ва воқелик, инсон ва келажак ҳақидаги мустақил мушоҳадаларнинг баён қилинишидаги"⁴ ўзига хосликдан келиб чиқади.

Услубни юзага чиқарувчи муҳим омиллардан яна бири **маҳоратдир**. Чунки ҳар бир танқидчининг маҳорати, аввало, адабиётнинг, адабий танқиднинг ўзига хос хусусиятларини эгаллашига боғлиқ. У адабий танқидни илм ва санъатнинг синтези, ўзаро алоқасининг бирлигидан ташкил топган "инсоншунослик" (М.Горкий) деб билгандагина ва шу талабга тўлиқ амал қилгандагина ўзининг адабиётни ривожлантириш жараёнидаги муҳим вазифасини ўтай олади.

Услубнинг яна бир омили **ижодкорликдир**. "Ижодкорлик – бу янгича фикрлаш, ифода этишнинг ўзига хослиги ва ижодий кашфиёт қилиш қобилятига эга бўлиш, бу – турли чегаралардан ташқаридаги ҳолат. Ижодкорлик деганда тажриба, тадқиқ қилиш, тахминлар билан ишлаш, тасаввурлар ва маълумотлардан фойдаланиш орқали ижодий иш тутадиган одамнинг сифати тушунилади"⁵. Дарҳақиқат, адабий танқид тафаккуридаги янгиланиш ва ўсиш-ўзгаришларда ҳам, энг аввало, ички омил – мунаққид "мен"и, шахсияти, дунёқараши, интуицияси, тафаккур тарзи ва истеъдоди ҳал қилувчи аҳамият касб этадики, булар барчаси бирлашиб, танқидчи услубининг яхлит бир тизимини ташкил этади.

Адабиётшунос услубини таҳлил этиш жараёнида услубни намоён этувчи **унсурларга** диққатни қаратиш лозим. **Олим тили** услубни энг ёрқин намоён этувчи унсурлардан биридир. Ҳар бир олим ижодида сўз ва ифодалар ўзига хос тарзда намоён бўлади. Ижодкор тафаккури ва илмий дунёқарашидан келиб чиққан ҳолда янги-янги маъно қирраларини касб этади. Бу борада ҳар бир адабиётшунос ёхуд мунаққид ўз дастхатига эга бўлмоғи лозим.

Танқидчи бадиий матн таҳлили жараёнида бадиий асар воситасида одам ва олам, ижтимоий борлик ва инсоний муносабатлар ҳақида ҳам мулоҳазалар юритади, уларнинг муайян қонуниятларини очишга ҳаракат қилади. Бу

³ Мирзаев Т. Кўнгил хазинаси // Моҳиятга муҳаббат. – Тошкент: "Тафаккур", 2019, 23-бет.

⁴ Кўчирма Ш. Аҳмедова, Қ.Қахрамоновларнинг "Чин олимлик саодати" китобидан олинди. – Тошкент: "Наврўз", 2015, 26-бет.

⁵ Раҳесвари Сехараман. Тақдир бизга танловдир // "Kitob dunyosi", 2020 йил 18-сон.

имконият адабий танқид услубининг меъёрий илмий қоидаларига бўйсунган тадқиқдан ташқари эркин мушоҳада тарзидаги таҳлил ва талқин шаклида ҳам намоён бўлишига олиб келади. Мазкур ҳолат адабий танқид тилининг ўзига хослигини таъминлайди ва ифода йўсинида илмий тил билан бирга бадиий тил ҳам бирдек иштирок этади. Бу эса, адабий танқидда бадиий ижоддаги каби жанрлар туркумининг пайдо бўлишига, ёзувчи ёки шоир услуби сингари мунаққиднинг индивидуал услуби шаклланишига хизмат қилади. И.Ҳаққул ижодида илмий ва бадиий тафаккурнинг қоришиқлигини, айрим мақолаларида соф илмий тилдан фойдаланилган бўлса, айримларида бадиий тилнинг жозибасини кўриш мумкин. Мунаққид асарларининг композиция ва тили ўзаро боғлиқликда услуб унсури сифатида олим индивидуаллигини белгилашда иштирок этади.

Услуб унсури сифатида адабиётшуноснинг **таҳлил методларидан фойдаланиш маҳорати** ҳам муҳим аҳамиятга эга. Услуб адабиётшуноснинг таланти, маданий савияси, ақлий қуввати, ҳаёт тажрибаси, олим сифатидаги ўзига хос хусусиятларини акс эттирар экан, буларни унинг дунёқарашидан, унинг ижодига раҳнамо бўлган методдан ажратиб тасаввур қилиб бўлмайди, услуб тушунчаси метод тушунчаси билан боғлиқ, шунинг учун услуб таҳлилисиз методни, методни назарда тутмай услубни тушуниб бўлмайди.

Илмий-танқидий асарнинг **пафоси** унинг яшовчанлиги ва китобхонлар аудиториясини ўзига тортувчи ҳамда адабиётшунос услубига бевосита таъсир этувчи унсурлардан биридир. Танқидчи ўз мақола, тадқиқотларининг таъсирли бўлиши, халққа етиб бориши тўғрисида ҳам ўйлайди, шунинг учун асарларини халққа, китобхонга мурожаат қилиб туриб ёзади; шу боис уларда мурожаат, баҳс, фикрлашиш, мушоҳада қилиш, суҳбат оҳанги устун, шунинг учун ундов, савол, мурожаат, тасдиқ оҳанглари алмашилиб туради. Олимнинг ҳамма мақоласи эҳтирос билан, баъзилари, адолатсизликка қарши хужумкорлик руҳи билан ёзилганлиги асарлари пафосини ташкил этади.

Хулоса қилиб айтганда, адабиётшуносликда илмий-адабий тафаккурнинг ўзига хос жиҳатларини инobatга олган ҳолда мунаққид ва адабиётшунос услуби ўрганилиши зарур бўлган муҳим назарий муаммолардан биридир.

РЕЗЮМЕ: Мақолада адабиётшуносликда услуб масаласи, олим ва мунаққид услубини юзага чиқарувчи омиллар ва унсурлар хусусида фикрлар билдирилган. Улар услубини белгилашда аҳамият қаратиш лозим бўлган мезонлар адабиётшунос олим, И.Ҳаққул ижоди мисолида тадқиқ этилган.

РЕЗЮМЕ: В статье ставится проблема стиля в литературе, факторы и причины, которые были подняты в стиле ученого и критика. Критерии, которые следует учитывать при определении их стиля, исследуются на примере творчества литературоведа И.Хаққула.

RESUME: The article states the issue of style in literature, the factors and reasons that were raised in the style of scholar and critic. The criteria that should be considered in determining their style are studied in the example of the work of literary scholar I.Haqqul.

Таянч сўз ва иборалар: адабиётшунос, мунаққид, ижодкор, услуб, илмий-адабий тафаккур, услуб тизими, услуб омиллари, услуб унсурлари, маҳорат, ижодий индивидуаллик.

Ключевые слова и выражения: литературовед, творчество, стиль, научно-литературное мышление, система стилей, факторы стиля, элементы стиля, мастерство, творческая индивидуальность.

Key words and word expressions: literary critic, creative, style, scientific and literary thinking, style system, style factors, style elements, skill, creative individuality.

МУНДАРИЖА

Тилшунослик

Н.Маҳмудов. Иборалар ва уларнинг луғавий тавсифига чизгилар.....	3
М.Саидхонов. Ишора феълларининг лексик-семантик гуруҳи ҳақида.....	14

Адабиётшунослик

И.Ҳаққул. Навоий шахси ва ижодий имкониятлари.....	20
С.Тўлаганова. Англаш изтироби ёхуд ёзувчидан миллатпарваргача.....	28

Илмий ахборот

Қ.Эргашев. Анбар отин лирикасига хос айрим хусусиятлар.....	34
Б.Ражабова. Бадий тасвирдаги муштараклик ва ўзига хослик.....	38
Ф.Бурҳонова. Фольклор мотивларининг сюжет яратишдаги ўрни.....	44
С.Мадиримова. Мутриб Хонахароб ҳаёти ва ижодининг ўрганилиши.....	47
Н.Қодирова. Адабиётшуносликда услуб масаласининг текширилиши.....	51
Ш.Жуманова. Усмон Азим балладаларида табиат тасвири.....	55
Ғ.Холбўтаев. Аскиянинг ўрганилиши хусусида.....	59
Г.Соатова. "Маориф ва ўқитғувчи" журналида Навоий ижоди тадқиқи.....	62
Ф.Маматқулова. "Тоҳир ва Зухра" достонидаги шеърининг парчалар таҳлили.....	66
Ж.Маҳмудов. Паҳлавон Маҳмуднинг рамзий қабри ҳақида.....	72
Н.Мўминова. Инонч айтим жанри тадқиқи доир.....	76
М.Имомалиева. Амирий ижодида ирфоний мотивлар.....	80
Ф.Мусаева. Ўзбек диалектал лексикасининг номлаш тамойиллари.....	83
А.Саидноманов. Тиббий терминларнинг изоҳли луғатларда берилиши.....	89
Р.Сапаева. Ўзбек ва немис тилларида шаклан фарқланувчи фраземалар.....	96
Р.Мадаминова. Ҳофиз Хоразмий девонидаги форсча сўзлар.....	100
И.Ўразова. Сайфи Саройи ва Алишер Навоий асарларидаги баъзи фраземаларнинг қиёсий аҳлили.....	103
Ж.Норқузиёв. Хрононимларнинг формал хусусияти тадқиқи оид.....	107

Илмий-адабий мулоқот

Г.Кўйлиева, М.Али. Бадий ижод жараёни сирлари.....	109
--	-----

Фанимиз заҳматкашлари

Н.Жумаҳўжа. Серқирра тадқиқотчи ва илм-маърифат хомийси.....	114
С.Раимова, Н.Эгамқулова. Бобоназар Муртазов.....	122
Ҳ.Ҳомидий. Устозлар файзи.....	124

Танқид. Такриз. Библиография

Р.Хидиров. "Маънолар хазинаси".....	126
-------------------------------------	-----

Илмий ҳаёт

С.Баратова. "Навоий тили луғати" тақдимоти.....	128
Иброҳим Ҳаққул.....	129
Эрали Шералиев.....	132